

LES CIUTATS DE L'IMPERI BIZANTÍ EN LA BAIXA EDAT MITJANA

ERNEST MARCOS
Universitat de Barcelona

En la història de l'Imperi bizantí durant la baixa edat mitjana hom assenyalava sempre com a punt d'inflexió la conquesta de Constantinoble pels cavallers de la quarta croada, esdevinguda l'abril de 1204. Com és ben sabut, aquest esdeveniment, fortament traumàtic per a la consciència dels europeus orientals, marca el començament d'un període d'exili de les institucions i de les elits bizantines, que durà gairebé seixanta anys fins que acabà, feliçment per als grecs, amb la recuperació de la ciutat per part de les tropes de Miquel VIII Paleòleg l'agost de 1261. No hi ha dubte que l'ocupació llatina va tenir un impacte negatiu sobre l'urbanisme constantinopolità. L'historiador contemporani Nicetas Koniates ens ha deixat en la seva *Narració cronològica* un relat molt terrible —i molt determinat també per l'ús de tòpics literaris— del saqueig i les destruccions causades per les tropes dels croats i també ens ha llegat una mena de tractat en el qual descriu totes les estàtues de bronze antigues que els conqueridors van fondre pel seu afany de guanys. No obstant això, la impressió d'esplendor que Constantinoble produïa en els seus visitants abans de 1204 va romandre pràcticament idèntica després de la recuperació de la ciutat i durant tota l'època de govern de la dinastia dels Paleòlegs fins a la caiguda a les mans dels turcs el 1453.

Els relats força precisos de tres viatgers procedents de la península Ibèrica ens serveixen com a testimonis de la fascinació que exercia la «reina de les ciutats». El primer és el jueu Benjamí de Tudela, que va passar per Constantinoble de camí cap a Orient vers 1166, és a dir, en ple apogeu del regnat del poderós emperador Manuel I Comnè (1143-1180). El segon és el noble castellà Ruy González de Clavijo, que va visitar la capital imperial al novembre de 1403, en ruta cap a Samarcanda, on havia de lliurar a Timur Khan, el llegendari Tamerlà, una ambaixada del rei Enric III de Castella. El tercer és un altre cavaller castellà, Pero Tafur, que en el relat del seu viatge a Orient entre 1436 i 1439 informa sobre dues estades a la cort bizantina de Joan VIII Paleòleg. Els tres memorialistes esmenten quasi unànimement en els seus reports les mateixes coses: la privilegiada situació geogràfica de Constantinoble i, en especial, el port natural del Corn d'Or; el seu perímetre excepcional, que Benjamí i Clavijo especifiquen que mesurava exactament 18 milles; les fortificacions de terra i de mar, que la feien, aparentment, inexpugnable; les esglésies i monestirs que l'adornaven en un nombre incomparablement més gran que el de qualsevol altra ciutat del món, llevat potser de Roma, amb una menció especial a Santa Sofia; els grans complexos

imperials del Palau de les Blaquernes, prop de l'extrem nord-oriental de la muralla de Teodosi, a la riba del Bòsfor, i, sobretot, l'hipòdrom. Fascinats per les seves enormes dimensions, els arcs i les grades, les estàtues i l'obelisc, els viatgers anotaven també els espectacles que s'oferien en l'edifici, amb un regust antic, per la participació de feres, en el segle XII, i ja completament medievals, amb tornejos de tipus occidental, en el segle XV. També retraten tots ells la ciutat com un lloc d'encontre per a mercaders de totes les parts del món, des de Rússia i Egipte fins a la península Ibèrica, únicament comparable des d'aquest punt de vista, com afirma explícitament Benjamí, amb Bagdad, la gran capital del califat en la seva època.

No obstant aquest acord bàsic, Clavijo s'aparta de Benjamí quan fa un comentari molt interessant sobre la distribució de la població en el territori intramurs de la península de Bizanci. L'ambaixador castellà diu que «la ciudad [...] no es toda bien poblada, ca en medio de ella hay muchos otros y valles, en que hay labranzas de pan y huertas. Y a do están estas dichas huertas hay casas como a barrios, y esto es en medio de esta ciudad». Una observació similar la trobem també en l'informe de l'agent borgonyó Bertrandon de la Broquère, que visità Constantinoble l'any 1433. Aquest home de confiança del duc Felip *el Bo* diu textualment que Constantinoble «est constituée par villages et il y a beaucoup plus d'espaces vides que pleins». Tradicionalment s'havia interpretat que aquest despoblament de grans àrees de la capital era una conseqüència de les destruccions de 1204 i de la decadència posterior, però els estudis sobre l'urbanisme de la Constantinoble medieval fets per Cyril Mango, Albrecht Berger i, sobretot, Paul Magdalino ens han permès de situar aquesta distribució desequilibrada de la població en un temps anterior a la conquesta llatina. Es tractava d'un tret distintiu de l'urbanisme de la capital, que havia de resultar molt sorprenent als ulls dels observadors acostumats a les ciutats atapeïdes i densament poblades d'Occident. L'amplitud del perímetre emmurallat des de la pròpia fundació de la ciutat permetia, en efecte, l'existència d'àrees poc poblades en el seu interior, utilitzades com a terres de conreu o d'esbarjo pels habitants dels palaus imperials i aristocràtics, dels monestirs i de les nombroses fundacions públiques, com ara hospitals, hospicis i fondes.

Hi havia, tanmateix, una diferència remarcable entre la ciutat de Benjamí i la de Clavijo. Durant els primers segles de la seva existència, Constantinoble havia mirat cap al mar de Màrmara i cap al Gran Palau. Ara,

en canvi, s'orientava cap al port refugi del Corn d'Or i la població es concentrava en tres àrees fonamentals: primerament, el districte nord-oriental de Blaquernes, convertit pels emperadors Comnens i els seus successors en la seu del poder imperial i en el barri residencial de l'alta noblesa; segonament, l'antic nucli del districte de l'Acropolis, veí de Santa Sofia, de la seu del Patriarcat i de l'hipòdrom, i, en tercer lloc, els barris portuaris del Corn d'Or, on residien sota un règim excepcional, de nord a sud, les colònies dels venecians, que s'hi instal·laren arran del privilegi atorgat per Aleix I Comnè als ciutadans de la Sereníssima el 1082; dels pisans, que arribaren cap al 1111-1112, i dels genovesos, els quals, després de diverses vicissituds, ocuparen definitivament l'any 1170 l'extrem sud-oriental. La presència dels mercaders llatins era, indubtablement, un factor de riquesa per a la ciutat, però també resultava desestabilitzador per a la pau social, d'una banda, perquè es produïen sovint enfrontaments armats entre ells, com el conflicte que va desencadenar l'any 1166 l'esclat d'una llarga guerra entre Gènova i Pisa, i, de l'altra, perquè com a estrangers eren objecte freqüent de la ira xenòfoba dels bizantins, que l'any 1183, per exemple, atacaren i exterminaren en massa els occidentals durant la rebel·lió que va portar al tron l'emperador Andrònic I Comnè.

Una altra novetat important en els relats de Clavijo i Tafur és la descripció de la colònia genovesa de Pera. Segons Benjamí, aquest indret de la riba nord del Corn d'Or l'ocupava en el segle XI la comunitat jueva, que tenia prohibit d'habitar dins del recinte de Constantinoble. Per mitjà del Tractat de Nimfeon de 1267, l'emperador Miquel VIII Paleòleg lliurà la ciutat als genovesos, que la convertiren, a desgrat, com hem vist, de la permanència intramurs de mercaders no només italians, sinó també provençals, catalans i castellans, en el «barri occidental» per excel·lència de la capital bizantina, el lloc d'allotjament, per exemple, de Ruy González de Clavijo i Bertrandon de la Broquière durant els seus sojorns bizantins. Les autoritats de Pera observaren una neutralitat estricta durant el setge otomà de 1453, però no pogueren evitar la còlera del victoriós soldà Mehmet, que ordenà l'enderrocament dels seus murs.

Mentre Constantinoble recuperava el 1261 la capitalitat, a la part oriental de l'Imperi, les grans ciutats de l'antiguitat es convertien, en canvi, en els darrers centres de la presència hel·lènica a Anatòlia, en autèntiques illes urbanes gregues en un mar de terra ocupada i devastada per les tribus turques, segons la descripció de Paquimeres. En el segle XIII la presència de les institucions polítiques i eclesiàstiques de l'Imperi exiliat en la regió havia proporcionat un període d'esplendor a ciutats fortificades com Nicea, Nimfeon i Magnèsia, que practicaren la mimesi de Constantinoble. El retorn de la seu imperial al Bòsfor va comportar, tanmateix, l'afebliment de les defenses de la frontera asiàtica

i el començament d'un nou període de decadència que acabà amb la pèrdua de tot el país a les mans otomanes. Encara trobem a Paquimeres, en el relat sobre les desavinences entre Roger de Flor, com a comandant de la Gran Companyia, i els arconts bizantins de Magnèsia, notícies sobre el funcionament pràcticament autònom d'aquestes ciutats, però eren més fortificacions i centres de refugi que no pas autèntics nuclis urbans. Entre 1313 i 1331 van passar, irremeiablement, totes elles a estar sota domini turc.

D'altra banda, a la Romània, és a dir, a la part occidental i europea de l'Imperi bizantí, florien tres ciutats que poden servir com a exemples d'altres models d'urbanisme. La primera és Tebes de Beòcia, una ciutat provinciana manufacturera, que en l'època dels Comnens, tal com diu Benjamí de Tudela, ja era cèlebre per la qualitat de seva indústria fabril. Els seus artesans eren tan reputats que el rei Guillem I de Sicília, després de saquejar la ciutat l'any 1146, els va portar com a captius al seu regne per tal que establissin allà un nou centre industrial. Convertida durant la dominació franca i, especialment, sota el règim almogàver català en la capital administrativa del ducat feudal d'Atenes (1311-1379), Tebes esdevingué també un centre important del comerç d'esclaus, practicat amb els captius grecs, valacs i búlgars de la Gran Companyia, en la seva majoria cristians ortodoxos, que eren transportats als territoris de les corones d'Aragó i Mallorca. En aquesta activitat molt intensa participaven també com a intermediaris els venecians d'Eubea i Creta.

Mistràs, al Peloponès, en canvi, fou, bàsicament, una capital política, bastida a l'entorn d'una fortificació feudal establerta pels conqueridors francs el 1205 prop d'Esparta. Distingida com a lloc de residència ocasional dels prínceps llatins d'Acaia, Mistràs esdevingué, després de l'ocupació pactada pels bizantins l'any 1261, una petita Constantinoble, amb palaus i monestirs mimètics dels de la ciutat del Bòsfor. Fou la seu del despotat bizantí de Morea i l'últim bastió de l'hel·lenisme, també des del punt de vista cultural, en territori grec fins a la conquesta turca el 1460.

A l'últim, l'antiga Tessalònica, capital de la regió de l'Imperi anomenada *Macedònia*, va assolir en aquesta època el rang de segona ciutat bizantina, tant des del punt de vista polític com econòmic. La cobejaren els normands de Sicília, que la van saquejar el 1185 durant una expedició punitiva de la matança dels llatins de Constantinoble de 1183. El tsar búlgar Kalojannis va morir assetjant-la el 1207, i els almogàvers, comandats per Bernat de Rocafort, l'encerclaren sense èxit un segle després, el 1309. Arran de la quarta croada, Tessalònica esdevingué la capital d'un regne vassall de l'Imperi llatí de Constantinoble i posteriorment fou la seu d'un estat bizantí rival de l'Imperi de Nicea (1224-1246). Després de la restauració imperial dels Paleòlegs, la ciutat va ser el feu entre 1303 i 1317 de l'empe-

radriu Violant-Irene de Montserrat, segona muller d'Andrònic II, i encara, entre 1408 i 1423, el centre d'un últim despotat grec. També fou durant el segle XIV escenari de les guerres civils dinàstiques que esquinçaven l'Imperi i, especialment, en el període entre 1342 i 1350, quan un partit radical i antiaristocràtic, els denominats zelotes, va governar la ciutat, *de facto*, com una comuna. Al llarg de tot aquest temps, malgrat els conflictes, Tessalònica va romandre com una vila famosa per les seves manufactures, especialment per la indústria fabril, lloada en el segle XII també per Benjamí de Tudela, i per la seva gran activitat comercial. La fira de Sant Demetri, per exemple, descrita en l'obra satírica anònima titulada *Timarió*, atreïa mercaders d'arreu del món, des de l'Orient Mitjà fins a les illes Britàniques. No ha d'estranyar, doncs, que hagi mantingut, després de la seva caiguda definitiva a mans dels turcs el 1430, la seva posició com a ciutat més important de tota la península Balcànica.

Bibliografia

- BERGER, Albrecht. *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*. Bonn: R. Habelt, 1988.
- DE LA BROQUÈRE, Bertrand. *Le Voyage d'Orient: Espion en Turquie*. Tolosa: Anacharsis, 2010. (Famagouste)
- GONZÁLEZ DE CLAVIJO, Ruy. *La embajada a Tamorlán*. Madrid: Castalia, 1999.
- KHONIATES, Nicetas. *Nicetae Choniatae Historia*. Edició a cura de J. L. Van Dieten. Berlín: Walter de Gruyter, 1975. 2 v. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae; vol. 11.1 i 11.2. Series Berolinensis)
- MAGDALINO, Paul. *Constantinople médiévale: Études sur l'évolution des structures urbaines*. París: Diffusion de Boccard, 1996. (Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies; 9)
- MANGO, Cyril. *Le développement urbain de Constantinople: IVe–VIIe siècles*. 2a ed. París: Diffusion de Boccard, 1990. (Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies; 2)
- PAQUIMÈRES, Jordi. *Relations historiques*. Volum IV. Llibres X-XIII. Edició i traducció francesa d'A. Faillet. París: Belles Lettres, 1999. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae; 24.4)
- TAFUR, Pero. *Andanças e viajes de Pero Tafur por el mundo avidos (1435-1439)*. Madrid: Impr. de M. Ginesta, 1874.
- TUDELA, Benjamí de. *Libro de viajes de Benjamín de Tudela*. Edició a cura de J. R. Magdalena Nom de Déu. Saragossa: Riopiedras, 2009.